

Panorama de Galicia: a instrucción técnica de planeamento e outros debates

Panorama de Galicia: la instrucción técnica de planeamiento y otros debates

Panorama of Galicia: the technical instruction of planning and other debates

46
Regap

MIGUEL REIMÚNDEZ GONZÁLEZ

Arquitecto (España)
miguelrey@coag.es

Recibido: 16/05/2012 | Aceptado: 05/06/2014

Regap

ESTUDIOS E NOTAS

Resumo: *Se a debilidade histórica do sistema urbano e da política urbanística, como resposta ao proceso de urbanización, foi determinante na definición das nosas estruturas urbanas, a actual debilidade da dinámica inmobiliaria é unha boa oportunidade para debater a introdución de novos instrumentos cos que abordar as necesidades económicas e ambientais do territorio. O artigo propón unha análise de como a planificación urbanística na segunda metade do século XX influíu na construción dos espazos urbanos contemporáneos, para logo abordar a necesaria incorporación de instrumentos menos ríxidos, máis axustados á capacidade de xestión administrativa e orientados a abordar os retos estruturais formulados hai máis de dúas décadas: a revitalización das cidades, a organización dos espazos periurbanos e a integración duns e outros.*

Palabras clave: *debilidade urbana, conxestión, dispersión, planificación territorial, crise.*

Resumen: *Si la debilidad histórica del sistema urbano y de la política urbanística, como respuesta al proceso de urbanización, fue determinante en la definición de nuestras estructuras urbanas, la actual debilidad de la dinámica inmobiliaria es una buena oportunidad para debatir la introducción de nuevos instrumentos con los que abordar las necesidades económicas y ambientales del territorio. El artículo propone un análisis de como la planificación urbanística en la segunda mitad del siglo XX influyó en la construcción de los espacios urbanos contemporáneos, para luego abordar la necesaria incorporación de instrumentos menos rígidos, más ajustados a la capacidad de gestión administrativa y orientados a abordar los retos estructurales formulados hace más de dos décadas: la revitalización de las ciudades, la organización de los espacios periurbanos y la integración de unos y otros.*

Palabras clave: *debilidad urbana, congestión, dispersión, planificación territorial, crisis.*

Abstract: *The answer that historical weakness of urban Galician system and town planning policies gave to the urbanization process has been very important for the definition of our urban structures. The present weakness of these dynamics gives us a good opportunity to debate the introduction of new instruments in order to confront the economic and environmental needs of urbanized territory. The article analyses how urban planning policies have influenced on*

the construction of our urban contemporary spaces during the second half of twentieth century. Afterwards, it proposes what kind of new instruments we need to face the structural challenges formulated more than two decades ago and not solved yet, such as the recuperation of the neighbourhoods of the city centre, the organization of the outskirts and the integration between ones and others.

Key words: *urban weakness, congestion, sprawl, territorial planning, crisis.*

Índice: *Introdución. 1. O proceso de urbanización en Galicia. 1.1. A debilidade histórica do sistema urbano. 1.2. A evolución do planeamento. 1.2.1. Os plans anteriores á Democracia. 1.2.2. A inflexión dos anos oitenta. 1.2.3. Os planeamentos adaptados á LOUG. 1.2.4. O réxime transitorio da LOUG. 2. O territorio urbano herdado. 2.1. A produción de solo urbano. 2.2. A produción de vivenda. 2.3. A produción de infraestruturas de transporte. 3. Os instrumentos de intervención no solo urbano. 3.1. Os programas de rehabilitación. 3.2. Os proxectos urbanos. 3.3. Os instrumentos de intervención na cidade difusa. 3.4. A ausencia de ordenación supramunicipal. 3.5. A debilidade do planeamento territorial. 4. Conclusións. 5. Unha proposta de instrucións técnicas de planeamento. 5.1. Réxime de aplicación. 5.2. Instrucións de carácter xeral. 5.3. Estrutura documental. 5.4. Glosario de termos. Bibliografía.*

Introdución

En xaneiro de 2012, na sede do Consello da Cultura Galega en Santiago de Compostela, celebrouse a xuntanza anual da Unión de Agrupacións de Arquitectos Urbanistas. Na primeira xornada presentáronse catro propostas: o Proxecto Terra¹, A Cidade dos Barrios², unha Instrución Técnica de Planeamento³ e o Plan Base (UIA-CIMES)⁴: un programa educativo, un proxecto de urbanismo participado, unha proposta de sistematización na elaboración do planeamento e unha metodoloxía para a planificación das cidades medias.

Ningunha das catro propostas presentadas e debatidas neste encontro eran plans. Casualidade ou non, esta circunstancia dá pé a cuestionar se as ferramentas empregadas hoxe en día pola planificación urbanística, herdadas da lexislación do solo estatal de 1956, son as máis axeitadas para abordar problemáticas como a participación pública na elaboración dos plans ou a toma de decisións estratéxicas nunha cidade media; en definitiva, se o sistema de planificación empregado desde hai máis de 50 anos é o máis axeitado á hora de dar respostas ás problemáticas actuais dos territorios urbanos.

O anuncio da Xunta de Galicia de marzo do ano 2012 de buscar un consenso político en torno a unha nova lei do solo que substitúa á anterior, co fin de facela máis concisa e sinxela e facilitar así a tramitación e aprobación dos documentos de ordenación municipal, confirma a pertinencia deste debate.

Este artigo, resposta a un encargo da Comisión de Planeamento e Medio Ambiente do COAG, tenta achegar unha reflexión sobre algúns dos trazos que condicionan a eficiencia das ferramentas empregadas na planificación urbanística do territorio galego. Entendendo que os espazos rústicos contan xa cun sistema de ordenación moi taxado desde as diferentes políticas sectoriais (augas, costas, montes, ...), o ámbito transcendente para a análise dos actuais instrumentos de planificación debería ser, fundamentalmente, o conxunto dos espazos urbanizados, e máis concretamente, os lugares nos que as problemáticas xeradas polos procesos de extensión da urbanización son máis relevantes: as cidades e os seus territorios periurbanos.

---

1 <http://proxectoterra.coag.es>

2 <http://www.acidadedodosbarrios.org>

3 Proposta do COAG á Xunta de Galicia realizada en decembro de 2011 que se describe no anexo I deste artigo.

4 <http://www.ceut.udl.cat/ciutats-mitjanes-i-intermedies/>

Nunha primeira parte do artigo analízase a evolución da relación entre as políticas urbanísticas e a cidade que estas produciron, sobre a base do singular sistema territorial preexistente, co fin de identificar algunha das trazas que resultaron máis decisivas na conformación dos espazos urbanizados na actualidade.

No segundo capítulo preséntase unha análise dalgunha das particularidades que caracterizaron a dinámica de construción do territorio galego no contexto español nos últimos anos.

Nunha terceira parte realízase unha diagnose dalgúns dos instrumentos cos que contamos para intervir na cidade difusa e consolidada, en relación cos retos e problemáticas que sería necesario abordar no futuro.

Despois de expor unha serie de conclusións sobre a idoneidade do actual sistema de planificación, explícase brevemente o contido da proposta de instrución técnica de planeamento recentemente presentada polo COAG á Xunta de Galicia, cuxa implantación é un mecanismo necesario á hora de mellorar os procesos de redacción e tramitación dos plans.

1 O proceso de urbanización en Galicia

Os espazos urbanos galegos son produto tanto do carácter das forzas de tipo económico, social e político que entraron en liza na súa conformación, especialmente a partires da segunda metade do século pasado, como da resposta dada desde a planificación urbanística á presión urbanizadora, condicionada nos seus efectos por unha peculiar estrutura de asentamentos.

Entre as razóns da dificultade para reconducir, desde o planeamento, os procesos económicos a través de criterios de racionalidade económica e ambiental, áchase a persistencia de estruturas económicas, políticas e sociais propias do Antigo Réxime ata ben entrado o século XX, que provocou que o despegue económico da segunda metade do século pasado provocara a urbanización do medio rural en vez de supoñer, como noutros lugares, a desruralización demográfica⁵.

Nun contexto de presión para a deslocalización da poboación e das actividades polo conxunto do territorio, a grande extensión do fenómeno da periurbanización en Galicia ten moito que ver a feble capacidade de acollida das estruturas urbanas preexistentes, que non permitiu ás cidades polarizar o desenvolvemento urbano máis aló dos anos 80 do pasado século, pero tamén é consecuencia do carácter da resposta dada a ditas problemáticas, primeiro feble desde as cidades, e despois multiplicadora desde a periferia.

1.1 A debilidade histórica do sistema urbano

A debilidade histórica do sistema urbano, complementaria da fortaleza das estruturas rurais dominantes, está na raíz da actual configuración dos nosos espazos urbanizados.

5 GONZÁLEZ FRANCO, D. "A evolución do modelo territorial en Galicia. Unha interpretación económica e espacial". *Revista Galega de Administración Pública*, núm. 41, 2011, páx. 537 GONZÁLEZ FRANCO, D. "A evolución do modelo territorial en Galicia. Unha interpretación económica e espacial". *Revista Galega de Administración Pública*, núm. 41, 2011, páx. 537.

As cidades e vilas galegas son herdeiras do cativo peso histórico dos núcleos urbanos⁶ no conxunto do sistema de asentamentos: en 1900 os 29 núcleos que contaban con máis de 2.000 habitantes acollían só un 9% da poboación total. En 1950 a poboación urbana representaba apenas o 22% do total galego.

Por outra banda, as áreas hoxe en día máis urbanizadas⁷ foron historicamente as máis densamente poboadas: en 1950, sobre este territorio, que supón tan só o 10,9% da superficie de Galicia, antes de que se iniciase o proceso de urbanización da segunda metade do século XX, xa vivía o 42,8% da poboación, feito que matiza a idea do desprazamento demográfico leste-oeste como feito “fundacional” do sistema urbano galego contemporáneo. Por outra banda esta concentración demográfica era aínda daquela produto máis da densidade do poboamento rural que da importancia dos núcleos urbanos, que só acollían naqueles tempos un terzo da poboación total destes ámbitos.

1.2 A evolución do planeamento

1.2.1 Os plans anteriores á democracia

Esta debilidade do fenómeno urbano tamén implica que as sete cidades se construíran ata a metade do século XX sobre unha estrutura herdada do medievo, á que se lle engadiron puntuais operacións de ensanche e cidade xardín deseñados a finais do século XIX e primeiros do XX.

Os primeiros proxectos urbanísticos de ordenación integral das cidades en Ferrol (Antonio Rey Pedreira-1930), Vigo (Antonio Palacios-1932) e A Coruña (César Cort-1945), fórmuláronse moi tarde e foron substituídos en poucos anos por plans de aliñacións e ensanche (Vigo-1937, Ferrol-1940 e A Coruña-1949), sen dar tempo á materialización da meirande parte das súas principais propostas estruturantes (avenidas, grandes dotacións deportivas e de lecer, estacións, parques...).

Con estes plans de aliñacións e ensanche abandónase o criterio global de Cidade Planificada⁸, ao tempo que se orienta a presión inmobiliaria, vía ordenanzas, cara a substitución do tecido histórico, permitindo maiores alturas nos barrios de traza medieval, nos ensanches do XIX e o XX e nas principais vías de acceso. Ademais prevese a substitución de usos extensivos (colexios, instalacións militares e industriais) por usos en altura⁹, sendo o xermos dos espazos hoxe en día máis densos e conxestionados do sistema urbano galego. (cadro 1), acadando, no caso da Agra do Orzán, na Coruña, densidades próximas aos 1.000 habitantes/ha¹⁰.

---

6 TORRES LUNA, M.P. *Xeografía de Galicia. Tomo II*, primeira edición, A Coruña, Edicións Boreal, 1985, pp 281-285.

7 A efectos de aproximación estatística e de estudo da evolución do planeamento, consideramos as áreas máis urbanizadas como as correspondentes aos territorios dos municipios costeiros das rías de Vigo, Pontevedra, Arousa, A Coruña, Betanzos, Ares e Ferrol, máis Santiago, Ames, Teo, Vedra e Boqueixón na área de Santiago, Lugo, Ourense e os seus municipios limítrofes, e Arteixo.

8 CASTELO ÁLVAREZ, B.: *Ferrol: morfoloxía urbana e arquitectura civil, 1900-1940*, primeira edición, A Coruña, Universidade da Coruña, 2000, p 493.

9 PRECEDO LEDO, A. *A Coruña: Metrópole Rexional*, primeira edición, A Coruña, Fundación Caixa Galicia, 1990, p. 355.

10 PRECEDO LEDO, A. (op cit.), p. 355.

Cadro 1. Exemplos de barrios xurdidos dos plans de aliñacións nas sete cidades galegas

Cidade	Barrio	Superficie (ha)	Vivendas	Densidade (viv./ha)
Ferrol	Inferniño	13,86	2.559	185
A Coruña	Agra do Orzán	19,85	5.117	257
Santiago	Ensanche	37,46	4.751	127
Lugo	Milagrosa	16,90	2.170	128
Ourense	O Couto	46,29	5.985	129
Pontevedra	Ensanche	25,73	3.676	142
Vigo	Camelias	30,05	4.393	146

Fonte: Oficina Virtual do Catastro e Observatorio da Vulnerabilidade Urbana en España. Elaboración propia

Os primeiros plans xerais das cidades¹¹ aprobados ao abeiro da Lei do Solo de 1956 vanse apoiar na asunción acrítica, mesmo intensificando as densidades previstas, dos plans de aliñacións e ensanche formulados nas décadas anteriores¹², propoñendo unha estrutura urbana de raíz fundamentalmente viaria, zonificando os usos en solo urbano e urbanizable sen atender ás preexistencias tipolóxicas e patrimoniais e confiando a xeración dunha verdadeira estrutura urbana ao cumprimento dos estándares esixidos pola lei do 56 para o desenvolvemento dos solos urbanizables.

A vixencia destes plans non suporá, sen embargo, a vixencia dos novos vieiros xurídicos obrigatorios¹³. A insuficiencia da administración municipal, fará practicamente inviable a tarefa de desenvolver procesos integrais de xestión e urbanización de solo nas cidades durante tres décadas.

Sen embargo, esta oferta de solo urbanizado de promoción pública vai resultar escasa para a demanda existente nestas décadas. Isto vai forzar a proliferación de operacións de parcelación en solo rústico sobre as que auto-promover vivenda unifamiliar, coa única premisa de contar cun acceso rodado e apoiándose nunha interpretación laxa do tamaño da parcela mínima edificable establecida na lexislación agraria e a complicidade e/ou incapacidade de control do territorio por parte da administración municipal¹⁴. O exemplo se cadra máis evidente para ilustrar a insuficiencia do modelo contido nestes plans, á hora de dar unha axeitada resposta ás demandas de solo e vivenda, é Vigo. O plan xeral de ordenación do ano 1972 fixaba como horizonte unha poboación total de 591.186 habitantes, concentrando un 92% desta capacidade nos espazos urbanos consolidados e o resto nos espazos periurbanos. Vinte anos despois a poboación total de Vigo era só de 276.398 habitantes,

11 PXOU Pontevedra (1953), Ferrol (1961), Ourense (1961), Santiago (1965), A Coruña (1967), Lugo (1969) e Vigo (1972).

12 No PXOU da Coruña, por exemplo, as liñas de edificación previstas polo Plan de Aliñacións de 1948 rexen mesmo sobre as bolsas de solo urbanizable, a densidade en solo urbano aumenta un 50% polo cambio da altura límite da edificación dun parámetro igual ao largo da rúa a unha vez e media esta dimensión.

13 PEREIRO ALONSO, J. R., *Desenvolvemento e deterioración urbana da cidade de Vigo*, primeira edición, Santiago de Compostela, COAG, 1981, p 341.

14 SOUTO GONZÁLEZ, J. M., *Vigo: proxecto e realidade do medio periurbano*, primeira edición, Vigo, Concello de Vigo, 1994.

dos que un 62,4% vivían na cidade consolidada e o resto, un 37,6%¹⁵ nos espazos periurbanos, que medraran neste período a un ritmo dúas veces superior

Polo tanto, a resposta á maior presión demográfica e inmobiliaria que as cidades galegas sufriron na súa historia deuse, en boa medida, a través da intensificación do aproveitamento dos solos urbanizados previamente, pola urbanización de iniciativa pública e, ante a insuficiencia desta oferta en termos espaciais e sociais, da auto-promoción de vivendas unifamiliares en solo rústico.

Así a cidade de principios dos oitenta é un ente bipolar, desestruturado e infradotado: por unha banda uns barrios densos e conxestionados, pola outra unha periferia urbana sen máis soporte que a estrutura viaria herdada dun territorio rural xa desactivado. A excepción a esta regra van ser os polígonos desenvolvidos polo Estado ao abeiro do I Plan Nacional de Vivienda 1961-1976, que, polo seu tamaño e ao ser pezas xeradas desde o cumprimento dos parámetros dotacionais da Lei do 56, van perdurar ata a actualidade como os barrios mellor dotados das cidades.

1.2.2 A inflexión dos anos oitenta

No ano 1989, o número 81-82 da revista *Ciudad y Territorio* facía un balance da evolución do planeamento urbanístico en España desde finais dos anos 60, adiantando unha fase de decadencia e obsolescencia física das cidades e unha dispersión da poboación e a actividade polo territorio, como xa acontecera nos espazos urbanos europeos máis industrializados. Nesta tesitura sinalaba tres retos para a urbanística dos anos 90: a recualificación e revitalización dos núcleos urbanos, organización dos espazos periurbanos das cidades e a articulación dos espazos consolidados cos espazos periurbanos. Fronte á insuficiencia da ferramenta do deseño urbano para abordar estes retos, requiría a implantación de instrumentos de intervención simultánea no eido social e físico da cidade e figuras de planeamento urbanístico de ámbito supramunicipal¹⁶.

Na data de publicación deste artigo aprobáranse, ou estaban a piques de aprobarse, os primeiros plans das sete cidades galegas no período democrático. A diagnose case unánime que estes documentos facían sobre o desenvolvemento dos plans anteriores¹⁷, non pode ser máis negativa: plans deficientes tecnicamente, que requiriron de sucesivas modificacións puntuais, de xestión moi difícil e, en moitos casos, con propostas de desenvolvemento que non eran admisibles socialmente.

Partindo desta diagnose, estes novos plans van formular modelos de contención da urbanización que, por vez primeira, volven a súa mirada á cidade existente, abordando os conflitos xerados por tres décadas de ausencia case total de xestión urbanística. Fan explícito o obxectivo de dotar á cidade dunha estrutura urbana rica, de focalizar a xestión

---

15 EQUIPO TAULA, "Subsanación de deficiencias na adaptación do PXOU de Vigo de 1988 á Lei 11/1986 de adaptación da do solo a Galicia. Ámbito exterior do núcleo central", PXOU Vigo, Vigo, Concello de Vigo, 1993, p.3.

16 DE TERÁN, FERNANDO, "Veinte años de teoría y práctica", *Ciudad y Territorio n.º 81-82*, Madrid, Instituto Nacional de Administración Pública, 1989, p. 17.

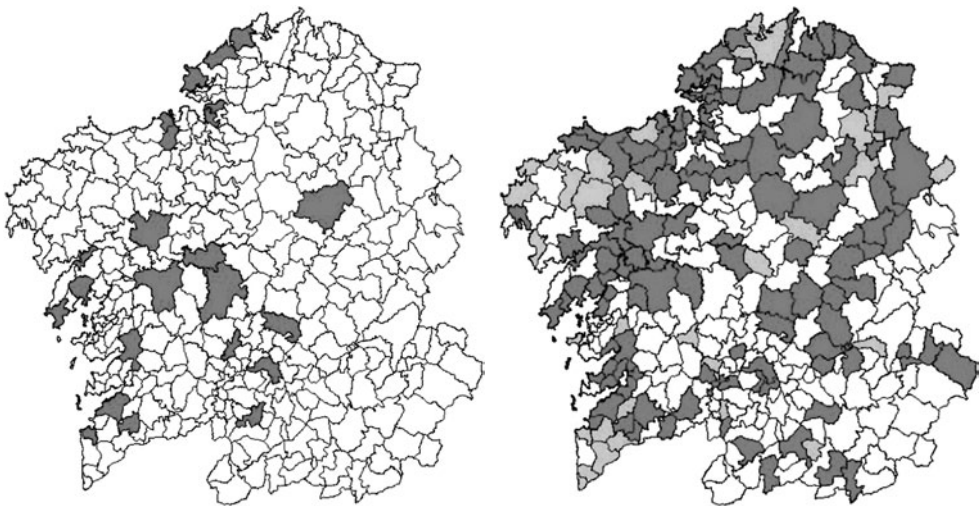
17 Especialmente contundente resulta o documento de revisión do PXOM de Ferrol de 1983: ... *se para o conxunto dos municipios do Estado é xeneralizable a aseveración dunha herdanza do planeamento tecnicamente pouco útil, socialmente inadmisibile e de gran dificultad de xestión, Ferrol queda definido certeramente entre esa xeneralidade de municipios*. OFICINA DE PLANEAMENTO SA, *Documento de revisión do PXOM de Ferrol*, Ferrol, Concello de Ferrol, 1983, p. 4 da memoria.

do planeamento na resolución dos conflitos urbanos, de poñer en cuestión os horizontes desarrollistas dos planeamentos anteriores, e de atender, por primeira vez, á posta en valor das preexistencias históricas, culturais e ambientais das cidades e a súa contorna.

Esta aposta, en ausencia de figuras de planeamento de ámbito supramunicipal que a fixeran transcender máis aló dos propios límites municipais, bateu coa posta no mercado dunha grande superficie de solo urbano nos municipios periféricos, proxectada desde a lóxica puramente local e instrumentada a través da aprobación, para moitos deles, do que foron as súas primeiras figuras de planeamento municipal.

Se no ano 1974 tan só 23 municipios galegos contaban con instrumentos de ordenación urbanística¹⁸, esta situación vai mudar rapidamente: nos seguintes 16 anos un total de 137 concellos vanse dotar por primeira vez dunha figura de planeamento municipal, entre eles a práctica totalidade dos situados nas áreas hoxe máis urbanizadas, coa excepción dos municipios do Salnés e Bergondo (gráficos 1 e 2).

Gráfico 1. Cobertura do planeamento urbanístico nos municipios galegos en 1974 (esquerda) e 1990 (dereita). En amarelo os municipios con figuras de DSU

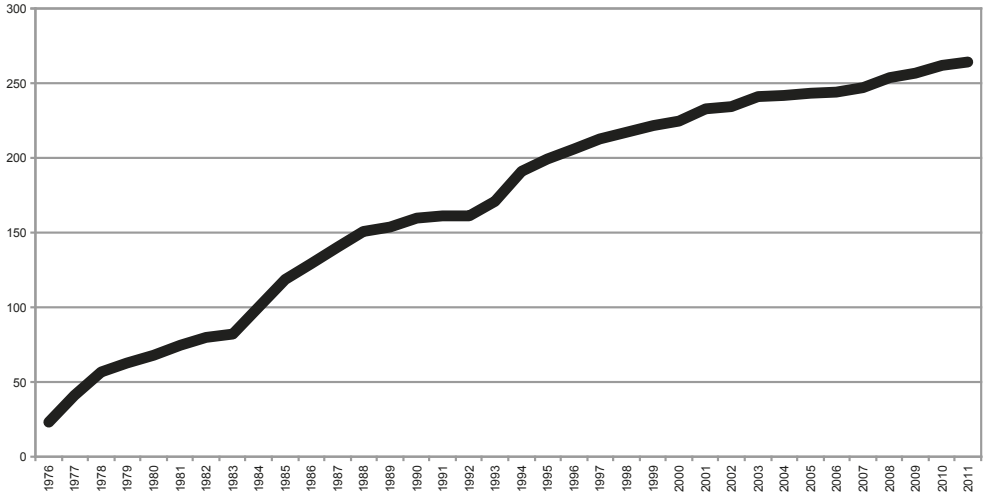
Fontes: *Ciudad y Territorio* 2/1974. Páxina web de planeamento da Xunta de Galicia. Elaboración propia

Este proceso vaise artellar fundamentalmente sobre a aprobación de figuras de escasa complexidade técnica, Normas Subsidiarias de Planeamento Municipal e Delimitacións de Solo Urbano, que perseguen fundamentalmente delimitar solo urbano e de núcleo rural onde exercer plenamente as competencias urbanísticas das administracións locais por medio da concesión de licencias de edificación, ao tempo que dan cobertura aos desenvolvementos periféricos producidos anteriormente, sobre as estruturas rurais, ao marxe do planeamento urbanístico. Esta febre planificadora vaise prolongar ata o 30 de xuño de 2003, data na que

18 MARTINEZ SARANDESES, J. HERRERO MOLINA, M.A. GARCÍA PABLOS RIPOLL, J. M., "La ordenación urbana en España: Balance de dieciséis años de aplicación de la Ley del suelo", *Ciudad y Territorio* n.º 2/1974, Madrid, Ministerio de Administraciones Públicas, 1974, p 36-56.

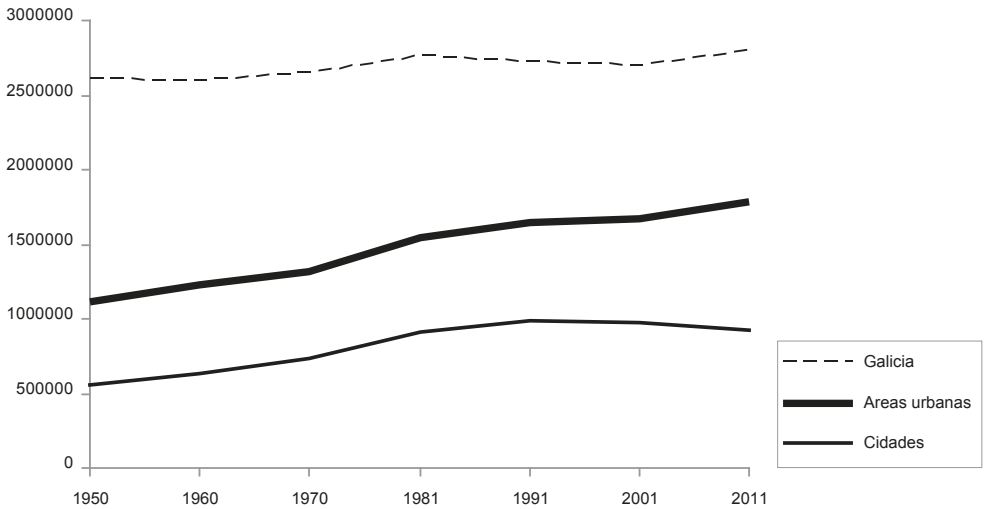
remata o período previsto para aprobar definitivamente figuras de planeamento municipal ao abeiro da Lei do Solo de Galicia (Lei 1/1997).

Gráfico 2. Evolución do n.º de municipios dotados de planeamento urbanístico

Fonte: Páxina web de planeamento da Xunta de Galicia. Elaboración propia

Gráfico 3. Evolución da distribución da poboación galega 1950-2011

Fonte: Ine. Elaboración propia

Así, a demanda de fogares das cohortes demográficas máis amplas nadas entre 1965 e 1975, a partires dos principios dos 90 vai contar cunha oferta máis alcanzable nos municipios periféricos das cidades. Sobre esta premisa a dinámica demográfica vai rotar 180°: de producirse, nun primeiro momento, desde as zonas rurais cara as cidades, vaise orientar nas últimas décadas cara a periferia das áreas urbanas. As sete cidades (coa excepción de Vigo) van decaer en termos demográficos a partires do ano 1991 en beneficio do resto dos municipios (gráfico 3).

1.2.3 Os planeamentos adaptados á LOUG

A finais de 2011, o 85,76% do territorio e un 85,69% dos municipios contaban cunha ordenación urbanística propia. Sen embargo, a meirande parte, equivalente a un 66,34% do territorio do 68,23% dos municipios, estaba ordenado por instrumentos de planeamento xeral non adaptados á lexislación vixente (cadro 2).

Cadro 2. Cobertura do planeamento municipal en Galicia

Marco de redacción		Figura	N.º de municipios	% municipios	Superficie ordenada (km²)	Superficie ordenada (%)
Municipios con planeamento adaptado á LOUG		pxom	55	17,46	4.807,42	16,26
Municipios con planeamento non adaptado á LOUG	Adaptado á Lei do Solo de Galicia	pxom	66	20,95	5.369,65	18,16
		pomr	9	2,85	462,17	1,56
		total	75	23,80	5.831,82	19,72
	Non adaptado á Lei do Solo de Galicia	pxou	12	3,80	953,55	3,23
		nsp	109	34,60	11.150,71	37,72
		dsu	19	6,03	1.967,00	6,65
		total	140	44,43	13.783,85	46,62
Municipios sen planeamento municipal (normas provinciais)			39	12,38	4.209,08	14,24
Municipios co planeamento suspendido (normas provisionais)			6	1,93	639,79	2,16

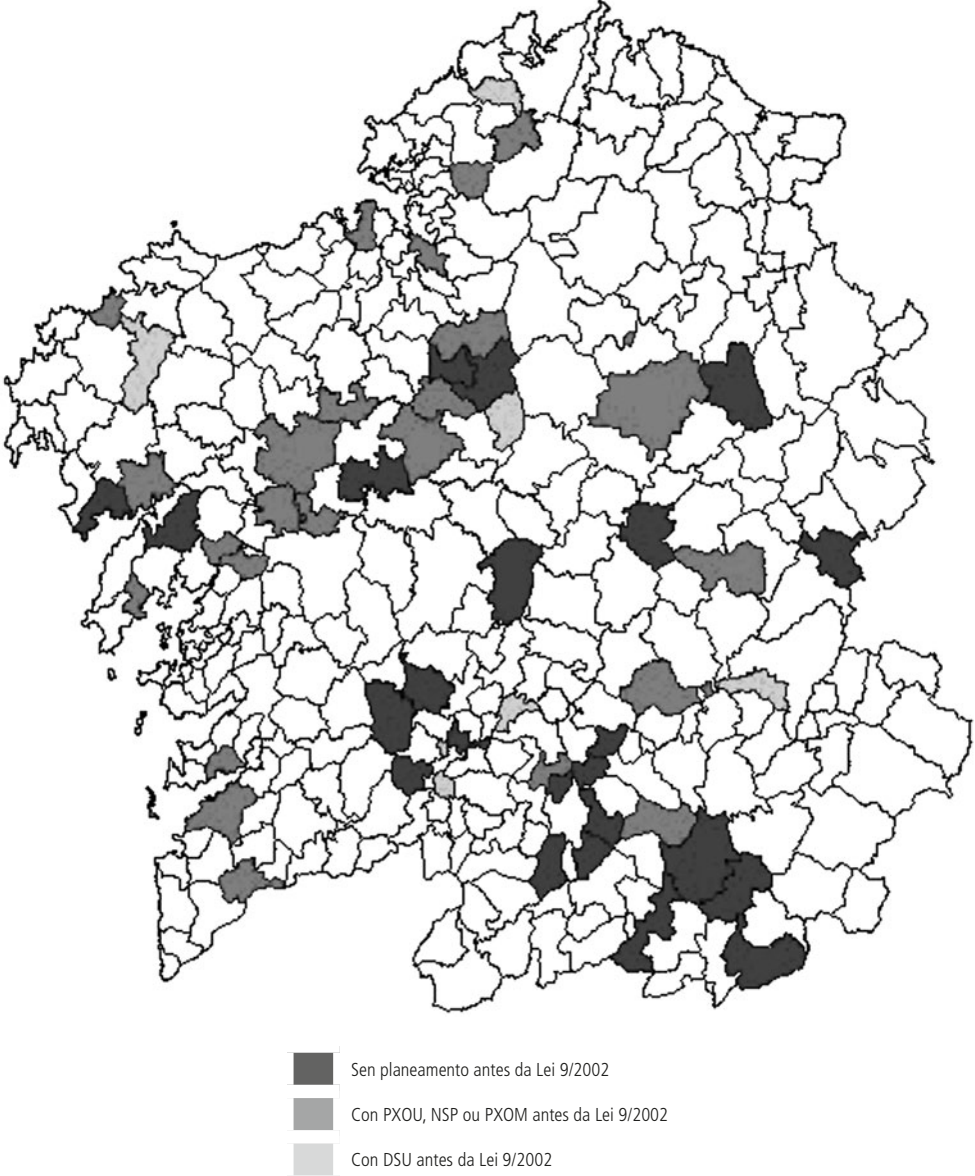
Fonte: Secretaría Xeral de Urbanismo, Xunta de Galicia. Elaboración propia

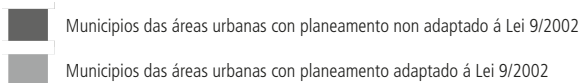
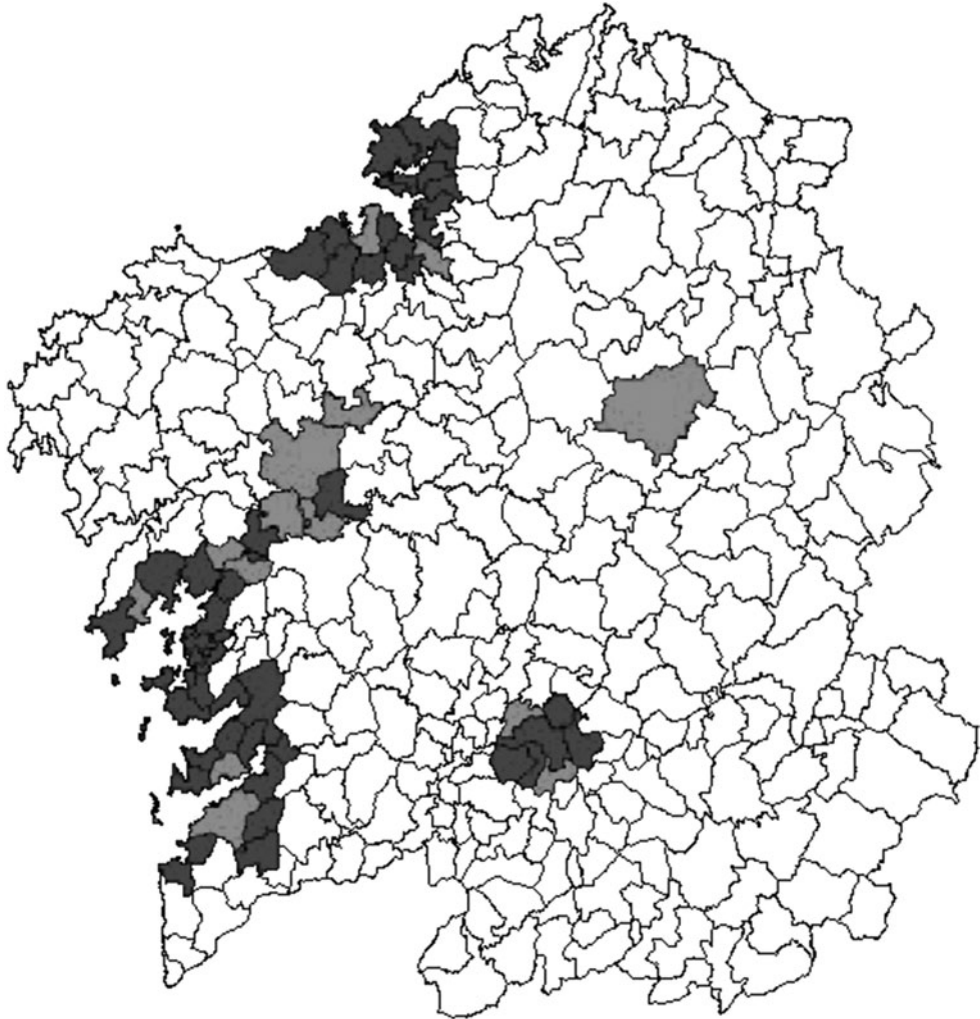
regap

ESTUDIOS E NOTAS

Gráfico 4. Municipios co planeamento adaptado á LOUG

1.2.4 O réxime transitorio da LOUG

Sobre o territorio galego conflúe actualmente a vixencia parcial ou total de seis figuras de planeamento municipal diferentes, aprobadas no período de 34 anos que vai desde o ano 1977 ata o ano 2011.

O réxime transitorio da LOUG dá por boas as delimitacións de solo urbano, solo de núcleo rural e solo urbanizable establecidas por planeamentos non adaptados, coa salvidade do solo urbanizable afectado pola Lei de Costas ou pola Lei de Protección da Natureza, e ás condicións esixidas para a consideración do solo urbano como consolidado e o urbanizable

como delimitado. Con respecto ao réxime de aplicación, tan só pon límites ao aproveitamento máximo dos solos urbanos non consolidados e urbanizables, e condiciona a parcela mínima esixible nos solos de núcleo rural.

Este réxime tan laxo, que mantén “vivas” extensas clasificacións de solo urbano, de núcleo rural e urbanizable, anima a moitos concellos a non rematar un proceso de adaptación do planeamento ao novo marco lexislativo que suporía axustar as delimitacións vixentes a capacidades de vivenda e previsións de desenvolvemento máis realistas. Así explícase o escaso eco que tivo nos seus case dez anos de vixencia no proceso de adaptación do planeamento urbanístico municipal á LOUG, especialmente entre aqueles municipios dos territorios máis urbanizados e con máis presión inmobiliaria que, antes da entrada en vigor desta lei, xa contaban con figuras de planeamento. Tamén explica o feito de que boa parte dos que si abordaron este proceso son municipios fóra das áreas máis urbanizadas que non contaban con planeamento previo.

A consecuencia é a coexistencia de dous criterios de ordenación urbanística: un, que corresponde a unha sexta parte do territorio galego, responde axeitadamente aos criterios de sostibilidade social e ambiental esixidos na lexislación vixente, e o resto que foron redactados á marxe destas esixencias, nos que persisten unhas delimitacións de solo urbano consolidado, de núcleo rural e urbanizable xustificadas no seu momento en base a previsións de desenvolvemento inmobiliario ou demográfico desmesuradas, sen contrapartidas dotacionais e ambientais suficientes.

2 O territorio urbano herdado

O inxente proceso urbanizador da última década provocou cambios cualitativos e cuantitativos nas problemáticas xa sinaladas no apartado 1.2.2 deste artigo, debido fundamentalmente a tres factores: a extensión do réxime do solo urbanizado, os trazos da produción inmobiliaria que se apoiou neste modelo e o veloz desenvolvemento das infraestruturas de transporte.

As principais consecuencias foron un maior grao de difusión polo conxunto do territorio da Comunidade Autónoma da urbanización desestruturada e de baixa densidade, a extensión da ruderalización¹⁹ do solo rústico, e da segregación, en termos espaciais e de accesibilidade, dos espazos periurbanos con respecto aos núcleos máis densos.

2.1 A produción de solo urbano

Hoxe en día Galicia conta con 93.000 hectáreas de parcelas urbanas ou de núcleo rural. A reserva de solo urbanizable contemplado nos planeamentos urbanístico e sectorial acada, pola súa parte, outras 215.000 ha.²⁰ En conxunto, máis do 10% do territorio do país está orientado, dunha ou outra maneira, ao desenvolvemento urbanístico.

---

19 O termo ruderalización refírese á transformación dunha situación natural baixo a influencia de residuos da actividade humana.

20 Datos obtidos da explotación dos datos da EIEL do Ministerio de Administracións Públicas para o ano 2005 e da súa actualización en base aos planeamentos urbanísticos e sectoriais aprobados definitivamente desde esa data.

As delimitacións de solo urbano apoiáronse no enorme número de asentamentos e na densidade da rede viaria rural existentes antes do comezo do proceso de urbanización, e xustificáronse na meirande parte das ocasións, segundo se desprende do estudo das memorias dos planeamentos vixentes redactados antes da entrada en vigor da LOUG, en estimacións de crecemento demográfico ou inmobiliario esaxeradas e nunca acadadas no horizonte temporal dos plans.

Proba do sobredimensionamento do solo urbano en relación ás necesidades de produción inmobiliaria é o feito de que tan só o 55% das parcelas delimitadas como solo urbano ou de núcleo rural están hoxe en día edificadas. Esta porcentaxe varía entre o 64% correspondente aos municipios das cidades e o 50% dos municipios fóra das áreas urbanas nos que a desproporción entre oferta e demanda é aínda máis evidente²¹.

O dereito a edificar adquiriuse na meirande parte dos casos pola inclusión de predios dentro dunha delimitación de solo urbano ou de solo de núcleo rural, sen máis contrapartidas para a administración pública tãe as derivadas das taxas administrativas e impostos, e a urbanización mínima necesaria na fronte de parcela²². Para o particular propietario todo foron vantaxes á hora de autopromover vivenda, mais para o común resultou ser todo o contrario.

Por outra banda, ao non producirse procesos de reorganización da propiedade en ausencia de xestión urbanística, a estrutura viaria sobre a que se desenvolveu esta extensión da urbanización estivo fundamentalmente composta polas estradas de acceso aos núcleos de poboación, os rúes históricos e os viarios produto dos procesos de concentración parcelaria. Por todo isto resultaron inabordables tanto a tarefa de dotar dun certo grao de racionalidade á traza, coma a de proporcionar uns estándares mínimos de calidade á imaxe urbana destes espazos. Nas contadas ocasións nas que dentro das vilas se produciron aperturas viarias, estas raramente responderon a razóns de estrutura e si de intensificación dos aproveitamentos inmobiliarios con respecto á situación preexistente.

En primeiro lugar, porque a traza, pavimentación, infraestruturas... previos á edificación non foron acompañadas de procesos de xestión de solo que permitiran a asunción, por parte dos beneficiarios do proceso, das cargas de urbanización e cesión de parcelas para dotacións públicas. Estas foron maioritariamente asumidas pola colectividade, vía orzamentos municipais, vía convenios con outras administracións públicas.

En terceiro lugar, a baixísima densidade dos solos urbanos, que no ano 2005 era de 6,9 viv./ha²³ para o total do solo urbano e de núcleo rural delimitados fóra dos municipios das 7 cidades, ten gravísimos impactos que comprometen a sostibilidade futura do territorio²⁴.

21 Datos extraídos por explotación das estatísticas da Oficina Virtual do Catastro.

22 *Galicia é herdeira dunha sociedade campesiña que presenta a peculiaridade de que as cidades creceron sobre a base de construír alí onde houboese solo, a cambio do pacto tácito da xeración e da apropiación privada das rendas urbanas resultantes deste proceso construtivo.* GRUPO INTERDISCIPLINARIO DE URBANISMO E CIDADANÍA DA EGAP, *Urbanismo e territorio en Galicia, reflexións para o futuro*, Santiago de Compostela, EGAP, 2006, p. 9.

23 Cálculo realizado partindo dos datos de vivendas e delimitacións de solo urbano contidos na EIEL do Ministerio de Administracións Públicas para o ano 2005.

24 *Incremento unitario dos prezos de construción, conservación e utilización do territorio urbanizado, demanda de grandes infraestruturas de urbanización, subministrados de auga, electricidade, telecomunicacións, recollida e depuración de augas residuais, demanda de grandes infraestruturas viarias, ferroviarias e transporte público suburbano, especialización funcional e homoxeneización dos fragmentos espaciais urbanos, desaparición do espazo público multifuncional e sen limitación de acceso, crecemento exponencial das distancias percorridas nos desprazamentos cotiáns, case todos mecanizados, e a desaparición dos percorridos a pé, consumos crecentes de materias primas non*

Este modo de produción de solo urbano fixo practicamente innecesario o desenvolvemento de figuras de planeamento que supoñan xestión de solo (Plans de Sectorización, Plans Parciais e PERIs)²⁵. A diferenza da tendencia que seguiron as maiores áreas urbanas españolas nos últimos tempos, nas que o principal vector de urbanización foi o desenvolvemento de solos urbanizables, en Galicia, debido á sobreoferta de teito edificable en solo urbano, e á sostida dinámica de densificación nos solos urbanos máis consolidados, a meirande parte do solo urbanizable previsto nos planeamentos quedou sen desenvolver.

Os solos pensados para a extensión da cidade entraron así nun período indefinido de expectativa urbanística que supón o abandono das actividades agropecuarias e forestais propias do solo rústico. Co tempo estes terreos, que en moitas ocasións ocupan posicións relevantes no centro das áreas urbanas, entre os límites das cidades consolidadas e os municipios da periferia, entran nun proceso de ruderalización e/ou renaturalización, o que fai necesaria e posible a recualificación ambiental destes espazos, suavizando a presión humana sobre os espazos naturais e a paisaxe²⁶.

2.2 A produción de vivenda

Sobre as bases de predominio das estruturas rurais ás que antes faciamos referencia, e na práctica ausencia de procesos de xestión de solo urbano, nos últimos 60 anos o parque de vivendas medrou en Galicia en case 1,2 millóns de unidades, multiplicando por 4 as existentes en 1960 (cadro 3), a un ritmo só lixeiramente inferior ao español, que medrou 4,5 veces no mesmo período.

Cadro 3. Ritmo anual de construción de vivendas en Galicia 1961-2011

GALICIA	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2001	2001-2011*
		19.226	28.346	19.428	19.734

Fonte: INE, Censo de Poboación e Vivendas 2001. Elaboración propia.

(*) Estimación segundo estatística de visado de dirección de obra do Ministerio de Fomento 2000-2009. Elaboración propia

Se analizamos o acaecido na última década, que foi a de meirande desenvolvemento inmobiliario da historia, unha serie de trazas moi relacionadas entre si caracterizan esta dinámica no contexto español: o predominio da autopromoción de vivenda unifamiliar illada e do destino de segunda residencia ou investimento-aforro privado como razóns da súa promoción, e o pequeno tamaño das promocións, especialmente nos espazos urbanos máis afastados dos centros das cidades. Estas trazas son coherentes co escaso peso dos procesos de transformación vía xestión urbanística desenvolvidos neste período.

renovables e de contaminación urbana. MAGRINYA, F. e HERCE, M. "Los costes ambientales de la baja densidad", *La ciudad de baja densidad. Lógicas, gestión y contención*, primeira edición, Barcelona, Xarxa de Municipis-Deputació de Barcelona, 2007, pp. 243-264.

25 *As operacións urbanísticas de transformación son custosas de comprender e de financiar, moi complexas de xestionar, afectan a intereses e actores de moi diverso tipo, e non poden fracasar...Fronte a oso, o realmente sinxelo, o case máxico, é converter unha "pataqueira" en cidade cun só toque da varíña máxica da clasificación.* ALVAREZ MORA, A., CASTRILLO, M., DE LAS RIVAS, J. L., SANTOS, L., "Perfiles de una tragedia: la crisis residencial y urbanística española", *Papeles de relaciones eco-sociales y cambio global. N.º 113*, Madrid, FUHEM, 2011, pp. 57-69.

26 Un exemplo de desenvolvemento de accións de recualificación dos espazos periurbanos a través da intervención nos solos ruderalizados é o Projecte Life Anella Verda da Diputació de Barcelona. <http://www.diba.es/parcsn/parcs/Life/Life.htm>.

Mentres en Galicia máis das tres cuartas partes da vivenda unifamiliar construída na última década respondeu á tipoloxía illada, no conxunto do territorio español dúas terceiras partes correspondéronse coa produción de vivenda unifamiliar encostada e, polo tanto, foron produto de operacións “comerciais” vencelladas a procesos de xestión urbanística e construción de vivenda para a súa posta no mercado (cadro 4).

Cadro 4. Tipoloxía vivendas en obra nova en visados de dirección de obra 2000-2009

	Vivendas unifamiliares encostadas		Vivendas unifamiliares illadas		Vivendas en edificios de vivenda colectiva	
	Total	%	Total	%	Total	%
GALICIA	11.644	3,76	39.392	12,73	256.593	83,51
ESPAÑA	917.760	16,72	449.050	8,18	4.121.517	75,10

Fonte: estadística de visado de dirección de obra do Ministerio de Fomento 2000-2009. Elaboración propia

Por outra banda, máis do 60% das vivendas iniciadas en Galicia nos últimos dez anos, fronte a un 40% para o conxunto español, tiveron como destino ou provocaron o aumento dos efectivos de vivenda baleira ou secundaria, tanto directamente como indirectamente vía abandono dunha vivenda vella pola mudanza a unha nova.

Mentres o número medio de vivendas dos edificios de vivenda colectiva no conxunto das áreas urbanas supera as 10 vivendas por edificio, no resto de Galicia este índice é de 4,5. Esta cifra, equivalente a que de cada 4 edificios, 1 tería 6 vivendas e outros 3 terían 4 vivendas cada un, é signo dun extraordinario grao de minifundismo empresarial no sector, tanto na xestión inmobiliaria como na construción e os servizos técnicos.

Se a baixa densidade e o modo de produción do solo urbano supoñen un reto para a sostibilidade do territorio en termos económicos e ambientais, os trazos diferenciais anteriormente descritos non fan máis que agrandar estes retos, ao afondar aínda máis nos efectos da dispersión e difusión do fenómeno urbano polo conxunto do territorio.

2.3 A produción de infraestruturas de transporte

Desde os anos oitenta desenvolveuse extraordinariamente a rede de infraestruturas de transporte por estrada en Galicia. Entre os anos 1987 e 2000 multiplicou por 6 a súa extensión, sendo esta a principal causa de artificialización de solo en Galicia neste período²⁷.

No período 2000-2006 o ritmo de produción foi aínda maior para o conxunto do Estado, crecendo a súa ocupación ata as 2.300 ha/ano fronte ás 270 ha/ano do período anterior²⁸,

27 A superficie artificial medrou un 20% en Galicia entre os anos 1987 e 2000. A superficie adicada a autoestradas, autovías e terreos asociados medrou un 508,10% no mesmo período. OBSERVATORIO PARA LA SOSTENIBILIDAD EN ESPAÑA. *Cambios de ocupación del suelo en España*, primeira edición, Madrid, Ministerio de Fomento, 2006, p. 365-366.

28 OBSERVATORIO PARA LA SOSTENIBILIDAD EN ESPAÑA. *Sostenibilidad en España 2011*, primeira edición, Madrid, Ministerio de Medioambiente, Medio Rural y Marino, 2011, p. 283.

resultando ser Galicia, xunto con Canarias, a comunidade autónoma con maior densidade de estradas de titularidade supramunicipal²⁹.

Este alto ritmo de construción de viario rodado tivo un impacto moi significativo nas estruturas territoriais herdadas, sobre todo nas proximidades dos núcleos de poboación das áreas máis densamente urbanizadas. Nunha primeira fase a súa implantación produciuse por medio de estradas de circunvalación, para despois desdoblarse en vías de alta capacidade, obviando na meirande parte das ocasións as determinacións contidas no planeamento urbanístico vixente e a realidade territorial preexistente, mercede á súa posición superior na xerarquía dos instrumentos de ordenación do territorio.

Fotos 1 e 2. Miño. Sucesivamente a circunvalación da N-651 e a AP-9 rachan a relación entre o espazo urbanizado máis denso e o resto do territorio.

Foto 2. O planeamento urbanístico, posteriormente, toma como límite da extensión do solo urbano a estrada N-651

A súa concepción como obras segregadas que conectan eficientemente dous puntos distantes entre si descoidou a corrección de moitos dos efectos negativos locais que a súa implantación física provocou, na accesibilidade local, no patrimonio, na continuidade das escorredoiras e na paisaxe, entre outras. O seu paso polo borde dos núcleos de poboación máis relevantes, xerou un efecto barreira e rachou a estreita relación espacial e accesibilidade histórica existentes entre estes e a periferia urbanizada, artellada ata entón na continuidade dos camiños rurais. A ascensión, por parte da planificación urbanística, da súa traza como límite ata onde estender a urbanización densa enfatizou aínda máis este efecto (fotos

29 Segundo o Anuario do Ministerio de Fomento do ano 2009 Galicia contaba nesa data con un total de 17.556 km de estradas, autoestradas, autovías e vías rápidas, o que equivale a un ratio de case 0,6 km de estrada por km².

1 e 2). Ademais, a mellora de tempos de viaxe entre os nodos do territorio, incrementou espectacularmente o número de viaxes³⁰ empeorando a conxestión dos centros urbanos.

Esta reflexión sería extensible á planificación do solo empresarial, cuxos proxectos, en xeral, ao estar deseñados con premisas semellantes dos proxectos sectoriais viarios, xeran uns impactos dificilmente corrixibles desde a ordenación urbanística.

3 Os instrumentos de intervención no solo urbano

3.1 Os programas de rehabilitación

O instrumento que se demostrou máis eficaz á hora de abordar a recuperación da cidade consolidada foron as áreas de rehabilitación desenvolvidas ao abeiro dos sucesivos plans estatais de vivenda.

As prácticas dos equipos técnicos e administrativos das oficinas de rehabilitación conseguiron colocar no centro do debate social e mediático a recuperación da cidade existente, sensibilizando en poucos anos á opinión pública acerca da necesidade de protexer e poñer en valor o patrimonio edificado. Ademais, contribuíron á entrada de novos habitantes en réxime de aluguer nos barrios históricos das cidades, que eran en moitos casos os que tiñan máis problemas de baldeiramento demográfico.

Sen embargo, a pesares de todas estas virtudes, o alcance desta política foi moi limitada por tres razóns: a case total circunscrición aos centros históricos das vilas e cidades, a ausencia de coordinación coa ordenación urbanística e os limitados recursos públicos adicados a este fin.

As áreas de rehabilitación integral en Galicia abranguen hoxe en día a 34 municipios e 58 conxuntos urbanos³¹. Aínda que o Plan Estatal de Vivenda 2005-2008 contemplaba xa entre os programas a financiar os de recuperación de calquera parte da cidade que sufrise un proceso de degradación física, social ou ambiental³², os 8 conxuntos de vivenda social da segunda metade do século XX que se están a rehabilitar en Santiago de Compostela, A Coruña, Ourense e Lugo son a excepción que confirma a regra de ter orientadas prioritariamente as políticas de rehabilitación urbana á recuperación das zonas históricas.

Aínda aceptando o gran peso relativo que para a vivenda e a actividade teñen os centros históricos en moitas das vilas que contan con áreas de rehabilitación, limitar a intervención rehabilitadora aos espazos máis antigos significa deixar fóra do seu alcance á práctica totalidade dos tecidos urbanos construídos nos anos sesenta e setenta do pasado século (a década de maior desenvolvemento inmobiliario nas cidades), que son os barrios menos habitables, máis conxestionados e con maiores déficits estruturais.

30 *O tráfico medio diario nos accesos radiais ás cidades da Coruña e Vigo multiplicouse por catro ou cinco nun período de 20 anos.* DALDA, J. L., G. DOCAMPO, M., G. HARGUINDEY, J., *Cidade Difusa en Galicia*, primeira edición, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2006, p. 87.

31 Fonte IGVS da Xunta de Galicia (2011). Elaboración propia.

32 *Aos efectos deste Real Decreto, entenderanse como áreas de rehabilitación integral os tecidos urbanos, zonas dos mesmos ou barrios en proceso de degradación física, social ou ambiental* (Art. 50. Concepto de Áreas de Rehabilitación Integral do Plan Estatal de Vivenda 2005-2008).

Por outra banda, moitas das áreas de rehabilitación en funcionamento confróntanse nos seus ámbitos á ausencia dun planeamento específico, en forma de plan especial de protección, ou á obsolescencia dos criterios cos que se redactaron no seu día os plans especiais viventes. Esta circunstancia debilita a aposta pola rehabilitación nun contexto no que as presións inmobiliarias que supoñen a substitución dos inmobles están lonxe de ser desactivadas, e impiden a incardinación da política sectorial de vivenda en políticas urbanísticas máis ambiciosas concertadas con outras administracións públicas.

Por último, a política de rehabilitación de vivendas apenas ten hoxe en día peso nos orzamentos da administración autonómica: no ano 2011 supuxeron apenas un 4,6% do gasto total da política de vivenda e solo, fronte ao 87% adicado á urbanización de solo e promoción de vivenda pública³³. Neste contexto, apostas recentes como a Área de Rehabilitación dos Camiños de Santiago, que poden funcionar ben no eido de estender a cultura da rehabilitación polo conxunto do territorio, están a consumir máis dunha cuarta parte das intervencións de rehabilitación subvencionadas asignadas anualmente a Galicia polo Ministerio de Fomento, e non parecen estar entre as estratexias máis axeitadas á hora de abordar as problemáticas detectadas nos tecidos urbanos consolidados.

3.2 Os proxectos urbanos

Desde a metade da década dos oitenta, coincidindo co proxecto de transformación urbana dirixido por Oriol Bohigas en Barcelona, os arquitectos comezaron a reivindicar o proxecto urbano como forma case exclusiva de intervención na cidade, outorgándolle á arquitectura a capacidade case milagrosa de resolver os conflitos urbanos por medio da súa proposta formal³⁴.

O campo que dá acubillo á “forma” como instrumento de intervención na cidade desde o proxecto limitouse e limitase fundamentalmente aos proxectos que resolven programas de raíz infraestrutural ou dotacional que coparon boa parte do protagonismo das páxinas das revistas de arquitectura máis populares nas últimas dúas décadas.

A defensa da arquitectura como solucionadora de conflitos formais e estruturais na cidade atopou un dos seus maiores aliados nas políticas culturais de moitos países europeos, que asumiron a formulación do “socialismo cultural” enunciada en Francia a principios dos anos 80. Tratábase de chegar aos cidadáns, ata aquel momento alleos ao consumo cultural, por medio dun edificio, que asumindo o título de centro de arte, espazo de creación, museo, ágora... constituía un evento tan extraordinario como para seducir por si mesmo aos medios de comunicación e ao público, independentemente do seu contido³⁵.

Na súa versión máis extrema, esta formulación serviu para xustificar a intervención do Guggenheim de Bilbao e unha serie de formulacións de grande escala (Cidade da Cultura, Centro Niemeier, Ciudad de las Artes y las Ciencias...) que, ao longo da última década,

---

33 XUNTA DE GALICIA. Orzamentos do exercicio 2011.

34 *Nese momento desencadénase a rabiosa reivindicación da arquitectura como forma fundamental de actuación sobre a cidade, como única alternativa válida ao urbanismo anterior. É unha especie de rebelión nos arquitectos, tras décadas de sumisión ás ciencias sociais, non exenta totalmente de reivindicacións corporativistas.* DE TERÁN, F., (op.cit.) p. 17.

35 POIROT-DELPECH, B. “Gadgetique”, *Le Monde 30 maio 1990* e FUMAROLI, M, *El Estado Cultural*, primeira edición, Barcelona, Acanalado, 2007, p. 14.

buscaban, non xa a rexeneración urbana, ou a asunción universal da cultura oficial, senón, fundamentalmente, a proxección da imaxe das cidades no mundo, co fin de transformalas en destinos turísticos e culturais globais. A procura deste efecto Guggenheim³⁶ argumentouse desde o interese supramunicipal dos proxectos, por riba das determinacións do planeamento vixente, xerando así impactos non previstos no planeamento urbanístico.

A proliferación de contedores arquitectónicos de ámbito máis local (casas de cultura, centros cívicos...) sen dúbida axudou a mellorar a dotación cultural dos residentes en vilas e barrios, pero apenas tivo un impacto rexenerativo na estrutura da cidade, ao estar condicionada a súa implantación pola dispoñibilidade periférica de solo público, pero tamén por ser concibidas, en moitos casos, como obxectos arquitectónicos un tanto ensimesmados e illados da trama urbana onde se inseriron.

A formulación do proxecto urbano como instrumento de intervención na cidade esqueceu, en definitiva, que era a calidade do marco urbanístico vixente³⁷ o que facía viables e efectivas estas intervencións.

3.3 Os instrumentos de intervención na cidade difusa

Un dos principais recursos cos que conta o territorio galego á hora de abordar o reto da especialización e a racionalidade territorial no contexto europeo é a boa inserción histórica do tear dos asentamentos rurais e urbanos no territorio³⁸. Se a revitalización das cidades, instrumentada a través das políticas complexas de intervención no eido físico e social, é unha premisa para a posta en valor desta condición histórica, a intervención na cidade difusa deberíase rexer polo reforzo da identidade dos asentamentos tradicionais das aldeas e núcleos parroquiais, tal e como propoñen as Directrices de Ordenación Territorial e o Plan de Ordenación do Litoral recentemente aprobados, pero tamén polo reforzo dos nodos funcionais de orixe máis recente, resultado da duplicación da estrutura de asentamentos ao longo das vías de comunicación.

Fronte a esta aposta clara que desde o planeamento territorial se fai pola mellora das estruturas urbanas difusas, o planeamento de desenvolvemento, artellado a través de plans especiais de reforma interior en solo urbano e plans especiais de mellora en solo de núcleo rural, tivo moi escaso éxito.

A simple asunción vía clasificación como solo urbano ou de núcleo rural³⁹ dos espazos urbanizados ao marxe do planeamento non resolve, por si mesma, as eivas estruturais

36 *O discurso oficial predica que a cidade gañou en brillo grazas ao efecto Guggenheim e que os flancos da Ría de Bilbao seguirán a mesma corrente producida por unha rexeneración á que só hai que dar suaves empurróns para que continúe en movemento. A lóxica deste enunciado postula que, se nunha zona céntrica pero cotrosa se erixe un ornamento, a área enteira e partes significativas do resto da cidade estetízanse pola irradiación da beleza ornamental. De aquí que sexa tan importante a arquitectura e que o belo non teña nada que ver aquí co desinteresado ou o superfluo, se se entende como inútil, senón cun investimento estratéxico para mover a evolución urbana.* ESTEBAN, I. *El efecto Guggenheim. Del espacio basura al ornamento*, primeira edición, Barcelona, Anagrama, 2007, p. 35.

37 *Evidentemente o caso de Barcelona só era posible pola existencia dun bo Plan Xeral desde 1976. Da mesma maneira que as operacións puntuais desenvolvidas en Madrid na segunda metade da década atopan a súa xustificación dentro do novo Plan Xeral de 1985.* DE TERÁN, f. (op. cit.) p.16.

38 DALDA, J. L., G. DOCAMPO, M., G. HARGUINDEY, J. (op. cit.) p. 90.

39 Referímonos aquí á modificación introducida pola Lei 2/2010 na LOUG, contemplando un novo tipo de solo de núcleo rural: o núcleo rural común. A non existencia dun asentamento tradicional previo ao que vincular estes núcleos abre a porta á posibilidade de delimitar como núcleo rural, e polo tanto consolidar a situación xurídica, calquera grupo de vivendas xurídicas á marxe do planeamento por parcelacións

e ambientais que carrega a extensión de urbanización sobre camiños rurais a golpe de autopromoción de vivendas unifamiliares. Cando a condición de edificable se estende a calquera parcela que conte cos servizos básicos ou simplemente estea delimitada dentro do solo urbano ou de núcleo rural, resulta complicado estimular o investimento privado en urbanización e cesión de solo se non é a cambio de materializar maiores aproveitamentos urbanísticos.

3.4 A ausencia de instrumentos de ordenación supramunicipal

A ausencia ata hai un ano de instrumentos de ordenación territorial supuxo confrontar unha dinámica urbanizadora unicamente desde os campos do planeamento sectorial e urbanístico. A perspectiva parcial e especializada desde a que se formulan os plans e proxectos sectoriais e, sobre todo, a óptica illada e competitiva que caracterizou o exercicio das prerrogativas locais en materia de planificación urbanística, sen coordinación ningunha cos municipios limítrofes, fixo que este proceso, que xa hai décadas acadou unha dimensión supramunicipal, non atopara unha resposta de escala axeitada desde o planeamento.

Un exemplo que condensa as consecuencias do anterior foi a descontinuidade nas condicións de ordenación, coincidente co límite municipal entre un municipio e outro. Mentres os municipios periféricos ás cidades aproveitaron a oportunidade de desenvolvemento urbano nos lugares máis accesibles e achegados ao centro urbano principal, ofertando solo en condicións moi vantaxosas en termos de fiscalidade e edificabilidade, para os municipios centrais das áreas urbanas os terreos adxacentes a estes lugares, non deixaron de ser posicións periféricas con respecto á cidade, que se ordenan en base a ordenanzas de baixa densidade ou se consideran solo rústico (fotos 3, 4 e 5).

O resultado é o nacemento de núcleos urbanos de nova planta⁴⁰, sen apenas antecedentes históricos, xurdidos en base a plans de aliñacións, e con densidades moi altas, trazas que os fan participar das taxas de conxestión e falta de habitabilidade propias dos barrios máis densos da cidade consolidada.

---

urbanísticas ilegais en solo rústico nos últimos 50 anos, o que contradi coa vontade expresada nos instrumentos de ordenación territorial hoxe vixentes.

40 Exemplos desta situación poderían ser Meicende en Arteixo, Vilaboa en Culleredo, Perillo en Oleiros, limítrofes co municipio da Coruña, Os Tilos en Teo, O Milladoiro en Ames e Sigüeiro en Oroso, limítrofes con Santiago.

Foto 3. O núcleo do Milladorio no municipio de Ames, apoiado na accesibilidade que a traza da N-550 lle proporciona coa cidade de Santiago de Compostela, ao norte. Os límites do núcleo coinciden cos límites do termo municipal

Regap

ESTUDOS E NOTAS

Foto 4. Discontinuidade urbana entre Santa Ixia (Ferrol) ao norte e A Solaina (Narón) ao sur: en Ferrol ordenanza de vivenda unifamiliar en parcela mínima de 1.000 m² e polígono de solo urbano non consolidado. En Narón, edificación en altura B+4 en solo urbano consolidado

Foto 5. Discontinuidade urbana entre Sigüeiro (Oroso) ao norte e A Barciela (Santiago) ao sur. En Sigüeiro solo urbano consolidado, vivenda colectiva B+3/B+4. En A Barciela, núcleo rural

3.5 A debilidade do planeamento territorial

Se a falta de instrumentos de ordenación territorial ou urbanística de ámbito supramunicipal deu lugar aos fenómenos anteriormente descritos, unha vez aprobadas as Directrices de Ordenación do Territorio, aspectos coma o carácter potestativo que ten a formulación dos instrumentos de ordenación territorial de escala intermedia⁴¹, a ausencia de normas de aplicación directa que afecten aos planeamentos vixentes, ou a falta de definición temporal da obriga do cumprimento das determinacións excluíntes, debilitan a súa eficiencia como instrumento definidor dun modelo territorial para Galicia.

No que atinxe á definición da estrutura de asentamentos, chama a atención a falta de tratamento específico para os espazos periurbanos da periferia das cidades, do Salnés ou da marxe norte da Ría de Arousa⁴². Se para as áreas urbanas das sete cidades prevese a formulación futura de Plans Territoriais Integrados, en ámbitos que serán o resultado da adscrición voluntaria dos municipios das áreas urbanas, os segundos merecen o mesmo tratamento por parte das DOTs que os espazos rurais interiores: a previsión de dous nodos do sistema urbano intermedio en Vilagarcía e Ribeira.

Por outra banda, o Plan de Ordenación do Litoral, exclúe do ámbito da súa competencia os solos de núcleo rural e o solo urbano consolidado delimitados, e apraza a asunción das súas determinacións por parte do planeamento urbanístico ao momento da súa revisión, adaptación ou modificación futura.

Un e outro documento, ao admitir o aprazamento “sine die” tanto da aprobación dos instrumentos de ordenación das áreas urbanas coma da adaptación dos planeamentos urbanísticos vixentes ás determinacións máis importantes, prolongan indefinidamente a situación de ausencia de coordinación supramunicipal do planeamento.

4 Conclusións

Os instrumentos de ordenación territorial e urbanística en Galicia, orientados sobre o papel a poñer en valor o tear de asentamentos rurais e a paisaxe, obvian hoxe en día a dimensión das problemáticas estruturais específicas debidas precisamente ás peculiaridades históricas do noso sistema de asentamentos, consolidando así a realidade dun feito urbano que está moi lonxe de resolver axeitadamente a dialéctica entre a conxestión da cidade consolidada e a baixa densidade da cidade difusa.

En primeiro lugar, a prórroga sen data de caducidade dos instrumentos de ordenación urbanística formulados con anterioridade á data de entrada en vigor da LOUG, das DOT e do POL supón a vixencia indefinida dun modelo de ordenación baseado, sobre todo, nunha extensión desmesurada dos espazos edificables. Aínda en ausencia dunha dinámica inmo-

41 Neste eido destacar a redacción do artigo 1.3.1.a das DOT: As áreas urbanas formaranse por asociación voluntaria dos municipios inmediatos ás cidades que as centralizan. A Consellería Competente en ordenación territorial da Comunidade Autónoma poderá elaborar un PTI no que se concretará a delimitación do seu ámbito e defina o modelo do territorial específico do espazo en cuestión e os aspectos que lle competen no ámbito da planificación territorial.

42 Os municipios da Ría de Arousa acollen segundo o último padrón de 1 de xaneiro de 2011 unha poboación total de 181.641 habitantes, nun territorio caracterizado por unha estrutura urbana polinuclear e unha urbanización difusa, cuxas capitais municipais non acollen máis dun 39% da poboación total, o que indica problemáticas específicas, moi diferentes ás existentes nas vilas do interior”.

biliaria que faga posible unha materialización das súas expectativas que puidera afondar nos impactos territoriais e ambientais herdados, a vixencia desta enorme oferta de solo edificable hipotecará durante moito tempo a iniciativa dos concellos sobre a ordenación do seu territorio municipal⁴³.

En segundo lugar, o proceso de adaptación do planeamento vixente ao marco legal da LOUG, que podería ter suposto un efecto estandarizador dos contidos técnicos do planeamento urbanístico, tivo escaso éxito e prolongouse extraordinariamente no tempo. Isto levou á actual coexistencia de planeamentos formulados en diferentes momentos, axustados a marcos xurídicos diferentes e instrumentados a través de figuras que responden a requirimentos de calidade técnica moi dispares.

A falta dunha instrución técnica⁴⁴ que fixe criterios tan básicos como son a estrutura documental dos plans ou o vocabulario a empregar nas súas disposicións normativas, dificulta a lectura das súas determinacións, ao tempo que fai inviable a súa futura tramitación dixital ou a súa integración nun sistema de información territorial que redunde nunha maior coordinación interadministrativa, transparencia e participación pública⁴⁵.

En terceiro lugar, a estas eivas de carácter técnico xúntanselle unha falta de coordinación entre planeamentos de rango urbanístico e sectorial, a ausencia de formulación tanto de instrumentos de ordenación territorial de escala intermedia como de plans urbanísticos de escala supramunicipal, que impiden hoxe en día abordar a falta de articulación dos espazos máis urbanizados. Do mesmo modo, a debilidade e falta de integración no planeamento urbanístico das políticas de recuperación urbana imposibilita actuar eficientemente sobre as problemáticas da cidade existente.

Deberíámonos interrogar sobre a idoneidade de todo este corpo técnico, xurídico e administrativo, definido no seu momento ao abeiro dun paradigma baseado no crecemento inmobiliario sen límites, á hora de ordenar hoxe en día unha cidade que xa non medra, medio baleira, difusa, infradotada, desestruturada e con importantes problemas de conxestión e habitabilidade. Deberíamos ser quen de formular un novo modelo de planificación do urbano definido a partires da contención do desenvolvemento, do afondamento na resposta ambiental, do perfeccionamento dos instrumentos de xestión e da defensa da urbanística como disciplina coordinadora dos instrumentos sectoriais de intervención no territorio.

No eido xurídico débese abordar e resolver cuestións como a limitación dos dereitos adquiridos polos propietarios do solo urbano ou de núcleo rural, por medio, por exemplo, dunha categorización máis ampla e efectiva do solo urbano non consolidado ou pola extensión da potestade administrativa, máis aló da propia da disciplina urbanística, á hora de formular propostas de vixencia transitoria sobre os solos urbanos e urbanizables aínda non edificados ou urbanizados.

---

43 Esta consecuencia xa foi destacada na análise que Eugenio Burriel realizou para o solo urbanizable no caso valenciano en BURRIEL DE ORUETA, E.L., "Los límites del planeamiento urbanístico municipal. El ejemplo valenciano", *Documents D'Anàlisi Geogràfica* n.º 54, Cerdanyola del Vallés, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009, p. 33-54.

44 A súa necesidade no eido da codificación da protección patrimonial foi formulada por Daniel González Franco (op.cit. p. 589)

45 Neste obxectivo enmárcase a proposta de Instrucións Técnicas de Planeamento realizada para a Consellería de Medioambiente, Territorio e Infraestruturas por unha equipo de traballo do COAG o pasado mes de decembro, descrita no apartado 5 deste artigo.

No eido administrativo cabería prever a integración das determinacións urbanísticas, estratéxicas e sectoriais⁴⁶ en instrumentos de ordenación territorial únicos de ámbito supramunicipal, evitando os conflitos que a actual falta de integración instrumental provoca.

No eido técnico, ademais da estandarización da redacción de planeamento, deberíanse prever instrumentos orientados prioritariamente á corrección das eivas estruturais e físicas do espazo urbanizado, e máis axeitados en contidos e escalas á complexidade das problemáticas a abordar.

Unha vez concluída a inviabilidade ambiental, económica e social do modelo de desenvolvemento defendido nas últimas décadas, a ausencia dunha aposta clara polo cambio de modelo só se podería interpretar como un sinal de que case ninguén está disposto a asumir o fin dunha época na construción da cidade baseada na produción inmobiliaria⁴⁷, menos aínda tendo en conta os bos predicamentos sociais e políticos dos que segue a gozar o modelo anterior⁴⁸.

5 Unha proposta de instrucións técnicas de planeamento

O Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, en cumprimento dun convenio de colaboración en materia de planeamento urbanístico asinado coa Consellería de Medio Ambiente, Territorio e Infraestruturas, presentou o pasado mes de decembro unha proposta de Instrución Técnica de Planeamento.

Esta iniciativa apóiase no artigo 50 da LOUG que contempla, entre outros obxectivos, definir os requisitos mínimos de calidade, substantivos e formais dos distintos instrumentos de planeamento urbanístico, e as prescricións técnicas para elaborar a documentación dos diferentes instrumentos de planeamento, e supón un avance no eido previsto pola Lei do Solo Estatal, co obxecto de promover a transparencia das administracións públicas competentes na planificación do territorio⁴⁹.

Polo tanto, o obxecto da proposta é dobre: por unha banda racionalizar e sistematizar o contido dos plans, e pola outra incluír na estrutura documental dos mesmos uns contidos que permitan xerar un sistema de información.

As comunidades autónomas de Castela e León (2006), Castela a Mancha (2010), Asturias (2010) e Aragón (2011) hoxe en día xa contan con instrucións técnicas para a elaboración de planeamento. En xeral, as devanditas instrucións fixan os requisitos de calidade e ho-

46 Neste eido interesante a reflexión proposta na metodoloxía do Plan Base, instrumento que expresa as determinacións de ordenación tanto estratéxicas e urbanísticas nun só documento, desenvolvido pola Cátedra Unesco UIA-CIMES. LLOP TORNÉ, J.M. (coord.) *Ciudades intermedias y urbanización mundial*, Lleida, Ajuntament de Lleida, UNESCO, UIA, Ministerio de Asuntos Exteriores de España, 1999, pp 42, 43 e 44.

47 *Esta é, ao noso xuízo, a traxedia: malia a crise galopante, o modelo urbanístico-inmobiliario baseado no crecemento urbano e na primacía da construción de obra en novo solo, mantense incólume á espera de tempos mellores, dado que a burbulla inmobiliaria non estaría "estralada" senón tan só "desinflada"...* ALVAREZ MORA, A., CASTRILLO, M., DE LAS RIVAS, J.L., SANTOS, L. (op. cit.), pp. 57-69

48 *Aínda supoñendo que a praxe do planeamento urbanístico que se redacta hoxe en día superase o modelo aquí descrito, o certo é que os modos social e politicamente adquiridos de construír o territorio, baseados no devandito modelo, gozan duna puoco desexable —pero certamente robusta— saúde.* GONZÁLEZ FRANCO, D. (op. cit), pág. 588.

49 *A aplicación daqueles criterios e principios básicos que possibiliten, desde a coordinación e complementación coas administracións competentes na materia, a formación e actualización permanente dun sistema público xeral e integrado de información sobre solo e urbanismo.* Disposición Transitoria Primeira da Lei do Solo Estatal.

moxeneidade do planeamento, a terminoloxía e cartografía base a utilizar na súa redacción e os requisitos técnicos necesarios para a súa integración nun sistema de información espacial.

No caso galego, o punto de partida para a definición da instrución caracterízase pola inexistencia dunha cartografía dixital oficial actualizada, de procedementos de tramitación dixital de plans ou dun sistema de información urbanística⁵⁰. A única referencia da que partir é o prego técnico para a redacción e tramitación de planeamento subvencionado pola Xunta de Galicia, que fixa o idioma, formatos, escalas mínimas e contido preceptivo do documento a redactar.

Tendo en conta estes antecedentes, as Instrucións Técnicas de Planeamento céntranse en definir o ámbito de obrigatoriedade do cumprimento da instrución, unhas condicións xerais dos documentos, unha estrutura documental e un glosario de termos a empregar. A sistematización documental que se propón é compatible cunha futura implantación da tramitación telemática dos plans, e básica para a futura racionalización do inventario do planeamento e a mellora dos procedementos de publicación e participación pública na súa tramitación.

5.1 Réxime de aplicación

Atendendo ao feito de que actualmente en Galicia preto dun terzo dos municipios están en distintos momentos de tramitación da adaptación do seu planeamento xeral á LOUG, o proceso de implantación previsto pola proposta de instrución parte de esixir o seu cumprimento íntegro só aos plans xerais que non estean aprobados inicialmente no momento da entrada en vigor da instrución, así como aos futuros documentos de revisión, adaptación e refundidos. Asemade prevese a súa aplicación aos plans de desenvolvemento promovidos no marco dos Plans Xerais que teñan a obriga de cumprimentar a instrución.

Non se inclúen as modificacións puntuais nin os plans de desenvolvemento formulados desde plans non aprobados inicialmente no momento de entrada en vigor das instrucións, pois o interese de contar con información homologable á instrución en ámbitos illados, dentro de plans xerais que non a cumprimenten, é moi limitado.

5.2 Instrucións de carácter xeral

Con respecto ao idioma, prevese o uso obrigatorio do galego, sen prexuízo de que a administración poida solicitar a maiores, desde o prego de licitación, unha tradución ao castelán.

A base cartográfica a empregar é a B.T.G. (base topográfica de Galicia) nas escalas mínimas máis comúns: 1:5000 para territorio municipal, 1:2.000 para os núcleos rurais e o solo urbanizable, 1:1000 para o solo urbano e ordenacións de pormenor. O uso desta base permitirá a integración futura do Sistema de Información Urbanística galego nun sistema estatal, ao utilizar a B.T.G. o mesmo sistema de referencia Datum ETRS89 e o mesmo despece que o empregado na cartografía do Instituto Geográfico Nacional.

---

50 A web de planeamento da Xunta de Galicia é unha base de datos na que se pode consultar en formato dixital a información dos plans, pero carece dun sistema de referencia que ordene a información espacial que contén.

Ao non existir hoxe en día un procedemento de tramitación dixital do planeamento en Galicia, a instrución contempla a entrega en papel, ademais de tres formatos dixitais: shape, para os arquivos de forma, pdf (300 p.p.) para os textos e planos, e xml para os metadatos do documento e índice dos arquivos.

No que atinxe ao formato dos documentos propónse a unificación de tipos e fontes para os textos, e uns mínimos criterios de maquetación para os planos, incorporando as ITPs unha páxina de texto-tipo e de plano-tipo a modo de exemplo.

5.3 Estrutura documental

Cada plan, en cada fase da súa tramitación, consta dunha única carpeta que contén os arquivos que completan a súa estrutura documental. En cada fase entrégase o plan coa súa documentación completa, co fin de garantir a súa unidade e coherencia en cada fase da súa tramitación. Tendo en conta os dous fins da instrución, a estrutura documental, aínda que se integre nunha única carpeta, é dobre: por un lado o documento destinado á tramitación (textos e planos, en formato pdf) e pola outra o documento en formato shape, destinado á xeración do sistema de datos espaciais.

No que atinxe ao contido do plan, este está definido nas seccións 2ª, 3ª e 4ª do título II da LOUG a través do conxunto mínimo de determinacións que debe establecer cada figura (PXOM, NNSS, PP, PS, PERI, PE...) en cada unha das súas fases de tramitación. A análise destas determinacións e de como expresalas a través das especificacións, tanto gráficas como escritas, que a instrución establece, permite deseñar unha estrutura documental na que cada par de arquivos (texto+plano) en formato pdf ou arquivo en formato shape correspóndese coa expresión dun conxunto de determinacións.

En última instancia establécese a equivalencia entre a fase de tramitación dunha determinada figura de planeamento e un contido documental mínimo para establecer as determinacións esixidas pola LOUG, en formato pdf e en formato shape.

Por exemplo, o documento de inicio dun Plan Xeral debe conter, segundo a LOUG, a expresión das determinacións relativas á información do territorio municipal e a proposta dunha estrutura xeral e orgánica do territorio. Esta esixencia cumprímntase, segundo a proposta de instrución, coa entrega dunha memoria (MEM), do estudio do medio rural (EMR), da análise do modelo de asentamento (EMA), dos planos de información (INF01 a 09) e de estrutura xeral e orgánica do territorio (ORD1) en formato pdf, e dos arquivos AMB01 (ámbito), ORD01 (clasificación do solo), ORD03 (sistemas xerais), DES02 (ámbitos de ordenación incorporados), PRO01 (elementos e ámbitos de protección) e AFE01 (ámbitos de afección) en formato shape.

O establecemento do contido dos plans a través das determinacións que se lles esixe definir permitiría a xeración automática dunha nova estrutura documental, en base á definición dunha nova colección dos arquivos xa contemplados na instrución, no caso da esixencia dunha nova fase de tramitación ou da aparición dunha nova figura de planeamento.

Regap

ESTUDIOS E NOTAS

5.4 Glosario de termos

A proposta de instrución técnica de planeamento inclúe entre as súas disposicións un glosario de termos de obrigada utilización na redacción e tramitación do planeamento urbanístico en Galicia.

O glosario recolle unha colección dos termos máis comunmente empregados na redacción de normativas de planeamento municipal, relativos fundamentalmente á definición do volume edificado, do cómputo da edificabilidade e do aproveitamento urbanístico, dos parámetros de situación da edificación na parcela e dos usos do solo e da edificación.

A terminoloxía elaborouse a partires da contida na propia LOUG e das definicións propostas no Informe de Sistematización do Proxecto del Impulso del Urbanismo en Red⁵¹. No caso de que os equipos redactores consideren necesaria a introdución de novos termos ou matices non contemplados neste glosario, poderán facelo sempre e cando non contradigan coas súas definicións ás contempladas na instrución.

En Ferrol, a 15 de maio de 2012

Bibliografía

ÁLVAREZ MORA, A., CASTRILLO, M., DE LAS RIVAS, J.L., SANTOS, L, *Perfiles de una tragedia: la crisis residencial y urbanística española*, en *Papeles de relaciones eco-sociales y cambio global. N° 113*, FUMHEN, Madrid, 2011.

BURRIEL DE ORUETA, E.L.: *Los límites del planeamiento urbanístico municipal. El ejemplo valenciano*, en *Documents D'Anàlisi Geogràfica* n.º 54, Universitat Autònoma de Barcelona, Cerdanyola del Vallés, 2009.

CASTELO ÁLVAREZ, B., *Ferrol: morfología urbana y arquitectura civil, 1900-1940*. Universidade da Coruña, A Coruña, 2000.

DALDA, J.L., G. DOCAMPO, M., G. HARGUINDEY, J., *Cidade Difusa en Galicia*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 2006.

EQUIPO TAULA (1993): "Subsanación de deficiencias en la adaptación del PGOU de Vigo de 1988 a la Ley 11/1986 de adaptación de la del suelo a Galicia. Ámbito exterior del núcleo central" en *PXOU de Vigo*, Concello de Vigo, 1990

ESTEBAN, I., *El efecto Guggenheim. Del espaciobasura al ornamento*, Anagrama, Barcelona, 2007.

FUMAROLI, M., *El Estado Cultural*, Acantilado, Barcelona, 2007.

---

51 *Urbanismo en Red* é un programa do Goberno de España, cofinanciado pola UE, que pretende impulsar a publicación dos plans urbanísticos municipais a través de internet, na procura dunha maior transparencia na xestión pública e unha maior interoperabilidade entre as diferentes administracións.
<http://www.urbanismoenred.es/urbanismoenred/>

- GONZÁLEZ FRANCO, D., *La evolución del modelo territorial en Galicia. Una interpretación económica y espacial en Revista Gallega de Administración Pública* n.º 41, EGAP, Santiago de Compostela, 2011.
- GRUPO INTERDISCIPLINARIO DE URBANISMO E CIDADANÍA DA EGAP (2006): *Urbanismo e territorio en Galicia, reflexións para o futuro*, EGAP, Santiago de Compostela, 2006
- LLOP TORNÉ, J.M. (coord.), *Ciudades intermedias y urbanización mundial*, Ajuntament de Lleida, UNESCO, UIA, Ministerio de Asuntos Exteriores de España, Lleida, 1999.
- MAGRINYA, F. e HERCE, M., *Los costes ambientales de la bajadensidad*, en *La ciudad de bajadensidad. Lógicas, gestión y contención*, Xarxa de Municipis/Deputació de Barcelona, Barcelona, 2007.
- MARTÍNEZ SARANDESES, J. HERRERO MOLINA, M.A. GARCÍA PABLOS RIPOLL, J.M., *La ordenación urbana en España: balance de dieciseis años de aplicación de la Ley del suelo*, en *Ciudad y Territorio* n.º 2/1974, Ministerio de Administraciones Públicas, Madrid, 1974
- OBSERVATORIO PARA LA SOSTENIBILIDAD EN ESPAÑA, *Cambios de ocupación del suelo en España*, Ministerio de Fomento, Madrid, 2006.
- OBSERVATORIO PARA LA SOSTENIBILIDAD EN ESPAÑA, *Sostenibilidad en España 2011*, Ministerio de Medioambiente, Medio Rural y Marino, Madrid, 2011.
- OFICINA DE PLANEAMIENTO SA, *Memoria do Documento de revisión do PXOM de Ferrol*, Concello de Ferrol, 1983
- PEREIRO ALONSO, J.R., *Desarrollo y deterioro urbano de la ciudad de Vigo*, COAG, Santiago de Compostela, 1981.
- POIROT-DELPECH, B., *Gadgetique en Le Monde 30 maio*, París, 1990.
- PRECEDO LEDO, A., *La Coruña: Metrópoli Regional*, Fundación Caixa Galicia, A Coruña, 1990.
- SOUTO GONZÁLEZ, J.M., *Vigo: proxecto e realidade do medio periurbano*. Concello de Vigo, 1994.
- TERÁN, FERNANDO DE, *Veinte años de teoría y práctica en Ciudad y Territorio* n.º 81-82, Instituto Nacional de Administración Pública, Madrid, 1989.
- TORRES LUNA, M.P, *Geografía de Galicia. Tomo II*, Ediciones Boreal, A Coruña, 1985.

regap

ESTUDIOS E NOTAS